



İZMİT'TE ZİRÂÎ ÜRETİM (1909-1926)

Halim DEMİRYÜREK*

Osmanlı'da zirai üretim iklime ve araziye bağlı olarak çeşitlilik arz ederdi. İklimi elverişli ve toprakları verimli olan İzmit ve mülhakatında her türden mahsul yetiştirilirdi. Bu ürünlerin en dikkat çekenleri, hububat sınıfından buğday, arpa, çavdar ve yulaf; baklagil çeşidinden fasulye, nohut ve mercimek; meyve cinsinden üzüm ile sanayi bitkisi türünden keten ve tütündü. Bunların yanı sıra küçükbaş ve büyükbaş hayvan yetiştiriciliği de oldukça yaygındı.¹

İzmit'in tarım ürünlerinin üretim miktarları ve hayvan varlığı 1909, 1913, 1914 ve 1926 tarım istatistiklerine yansımıştır. Bu yıllara ilişkin veriler aşağıda tablolar halinde gösterilmiş ve İzmit'in tahıl, baklagil, sanayi bitkisi ve meyve üretim miktarları ile hayvan varlığı ülke ortalamalarıyla² mukayeseli bir şekilde değerlendirilmiştir.³

* Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, halim.demiryurek@bilecik.edu.tr

1 Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul 1323, s. 107. 15. yüzyıl vakıf kayıtlarından İzmit havalisinin mahsulâtının keten, ceviz, zeytin, yemiş, üzüm ve bal gibi ürünlerden oluştuğu anlaşılmaktadır (Ahmed Refik, "Fatih Zamanında Kocaeli", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Nr: 1-78, 1340, s. 27). Şemseddin Sami ise sancağın mahsulatı arasında hububat, sebze, meyve, şarap, pamuk, ipek kozasını zikretmektedir. Ayrıca sığır ve mandaların çok olduğunu söylemektedir (*Şemseddin Sami, Kamusu'l-alam, İstanbul 1307, s. 849*).

2 Ülke ortalaması, üretim miktarının sayım yapılan bölge sayısına bölünmesiyle saptanmıştır.

3 Osmanlı ile cumhuriyet dönemindeki mülki sistemin farklılığı 1909, 1913, 1914 ve 1926 yıllarına ait verilerinin değerlendirilmesi ve karşılaştırılmasında, İzmit'in coğrafi kapsamı sorunsalını ortaya çıkarmaktadır. Fakat aşağıda görüleceği üzere mülki sistem değişmiş olsa da İzmit'in ilgili yıllarda ihtiva ettiği idari ünitelerde değişiklik olmamıştır. Şöyle ki, İzmit 1888'de müstakil bir sancak statüsü kazandı (Yusuf Çam, *Milli Mücadele'de İzmit Sancağı*, Kocaeli 2014, s. 19; Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985, s. 175). Sancak merkezi İzmit'ti. Karamürsel, Adapazarı, Kandıra, Geyve ve sonradan kaza olan Yalova, İzmit Mutasarrıflığı'nın diğer kazalarıydı (Halim Demiryürek, "Maârif Salnamelerine Göre İzmit Sancağında Eğitim-Öğretim:1898-1904", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, C. 3, Kocaeli 2015, s. 1211). 1918'e kadarki süreçte İznik kazası da İzmit Mutasarrıflığı'na bağlanmıştı (Yusuf Çam, *Milli Mücadele'de...* s. 19). Temmuz 1921 itibarıyla, büyük bölge esasından küçük bölge esasına dayanan 74 vilâyetli yeni bir sistem kabul edildi. Dâhiliye Vekâleti 1923'te mutasarrıfların isimlerinin vali ile değiştirildiğine, mülhak/müstakil bütün sancakların vilâyet unvanına sahip olduklarına ilişkin bir genelge yayınladı. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin sancak/liva kademesi, Milli Mücadele/cumhuriyet döneminde il halini aldı (Halim Demiryürek, *Ertuğrul Sancağı (1900-1918)*, İstanbul 2015, s. 13). Yeni düzenleme çerçevesinde il olan Kocaeli, İzmit Mutasarrıflığı'nın idari ünitelerini bünyesinde barındırmayı sürdürdü. Zira Sakarya 1954'e kadar Kocaeli'nin idari ünitelerinden biriydi. Yalova 1929'da ilçe yapılarak İstanbul'a bağlandı. İznik ise 1930'a kadar İzmit'e bağlı kaldı. Eldeki bilgilere göre 1909 yılı verilerinin coğrafi kapsamı; İzmit, Adapazarı, Karamürsel, Kandıra, Geyve ve Yalova'dır (Tevfik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri (1909-1913-1914)*, C. 3, Ankara 1997, s. 26). 1913'ün coğrafi kapsamına 1909 verilerinde ismi geçen yerleşim birimlerinin yanı sıra İznik de dâhil olmuştur (Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...*s. 86). 1914 yılının coğrafi kapsamı 1913 ile aynıdır (Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...*s. 158). 1926 istatistiklerinde coğrafi kapsama dair herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Fakat yukarıda belirtildiği üzere İzmit Sancağı ile Kocaeli ilinin idari üniteleri aynıdır.

Tablo 1: Ekili Arazi Miktarı ve Tarımla Meşgul Olan Hane Sayısı (İzmit/Ülke Toplamı/Ülke Ortalaması)

Yıllar	1909 ⁴
Ekili Arazi (Dönüm)	578.429/32.307.801/538.463
Tarımla Meşgul Olan Hane Sayısı	19.100/1.107.815/18.463

İzmit'in 1909'daki ekili arazisi, ülkedeki toplam ekili sahanın %1,79'unu teşkil ediyordu. İzmit'in söz konusu yılda, ülkede tarımla meşgul olan hane sayısı bakımından % 1,72'lik bir payı vardı. Bu durum İzmit'teki zirai faaliyetlerin yoğunluğunu göstermektedir.

Tablo 2: Tahıl Üretim Miktarı (İzmit/Ülke Toplamı/Ülke Ortalaması)

Yıllar	1909 (Ton) ⁵	1913 (Ton) ⁶	1914 (Ton) ⁷	1926 (Ton) ⁸
Buğday	42.255/3.285.274/54.754	52.012/3.915.873/72.516	179.134/4.009.224/81.820	20.043/2.469.226/37.412
Arpa	15.780/1.829.856/30.497	6.522/1.905.338/35.284	6.069/1.785.647/36.440	8.321/1.432.735/21.708
Yulaf	13.697/239.493/3.991	12.678/205.715/3.587	14.299/162.126/3.308	6.666/102.529/1.553
Çavdar	189/307.164/5.119	-	171/328.606/6.705	120/171.066/2.409
Kaplıca ⁹	2.607/112.194/1.869	4.182/120.615/2.233	3.428/84.167/1.716	2.594/81.218/1.230
Darı	1.642/161.141/2.685	1.224/62.015/1.148	3.751/154.655/3.156	240/138.565/2.099
Mısır	26.437/470.453/7.840	40.737/509.882/9.442	17.016/537.239/10.962	10.671/388.677/5.889
Burçak	1.191/131.732/2.195	661/100.864/1.870	324/155.523/3.173	539/72.557/1.021
Pirinç	90/45.490/758	96/45.029/833	64/39.505/805	34/36.700/556

1909, 1913, 1914 ve 1926 bilgileri, tahıl üretiminin İzmit'in zirai yapısının temel unsurlarından biri olduğuna işaret etmektedir. İzmit'te 1909'da mısır, yulaf ve kaplıca üretimindeki verimlilik ülke ortalamasına oranla yüksek düzeydedir. Fakat buğday, arpa, çavdar, darı, burçak ve pirinç gibi ürünlerde ülke ortalamasına ulaşamamıştır. İzmit, verimliliğin ülke ortalamasına nispetle yüksek olduğu mısırdaki, toplam üretimin %0,58'ini gerçekleştirmiştir. 1913'te ise yulaf, kaplıca ve mısırın yanı sıra darıda da ülke ortalamasının üzerine çıkmıştır. Öte yandan 1914'te buğdayda hatırı sayılır bir üretim gerçekleştirilmiş ve ülke ortalaması aşılmıştır. Aynı yılda yulaf ve darıda verimlilik ve üretim hızlı bir şekilde artmaya devam etmiştir. Mısır üretimi de ülke ortalamasının üzerinde yer almış, ancak 1913'e göre dikkat çekici bir rekolte kaybı yaşanmıştır.

1926 yılında ülkedeki buğday üretiminin %0,8'ini, arpanın %0,6'sını ve mısırın %2,7'sini İzmit temin etmiştir. Bu yılda buğday ve arpada ülke ortalamasının altında, mısırdaki ise ortalamasının üzerinde üretim yapılmıştır. Bununla birlikte 1909, 1913 ve 1914 yılı verilerine nazaran 1926 yılında arpa ve burçak hariç tüm tahıl ürünlerinin üretimi gerilemiştir. Özellikle buğday üretiminde 1914'e göre %89'luk ve mısırdaki %37'lik bir azalma olmuştur.

4 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 29.

5 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 33.

6 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 90.

7 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 162.

8 1926 Senesi Zirâat İstatistikleri, İstanbul, (tarihsiz), s. 2, 4, 5.

9 Kaplıca, her türlü hava ve iklim şartlarına uyabilen, kapçıklı, ufak taneli bir buğday türüdür. KubbealtıMisalli Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul 2008, s. 1584.

Tablo3:Baklagil ve Köklü Bitki Üretim Miktarı (İzmit/Ülke Toplamı/Ülke Ortalaması)

Yıllar	1909(Ton) ¹⁰	1913(Ton) ¹¹	1914(Ton) ¹²	1926(Ton) ¹³
Nohut	71/40.905/682	35/39.888/738	91/42.136/859	41/26.496/373
Fasulye	313/25.874/431	416/49.086/908	427/40.538/827	913/37.563/529
Bakla	129/61.373/1.023	409/34.807/644	420/38.260/781	697/35.753/503
Mercimek	67/20.846/347	2/21.052/388	45/14.302/291	15/20.434/287
Patates	3.087/42.066/701	5.444/65.520/1.213	10.981/73.130/1.492	10.460/76.170/1.072
Bezelye	-	2/2.801/52	2/425/8	5/464/0.01
Pancar	-	40/28.498/527	59/13.922/284	-
Havuç	-	35/11.522/213	48/3.926/79	-
Soğan	-	9.809/104.614/1.936	2.388/80.326/1.639	296/34.377/484
Sarımsak	-	152/6.861/126	252/8.471/172	21/4.925/69

İzmit'te baklagil ve köklü bitki üretim miktarları incelendiğinde, 1909'da nohut, fasulye, bakla ve mercimeğin ülke ortalamasının altında kaldığı görülmektedir. Patatete ise ülke ortalamasına oranla oldukça yüksek düzeyde üretim gerçekleşmiştir. 1913'e gelindiğinde bezelye, pancar, havuç, soğan ve sarımsak türünden ürünlere ait verilerde listeye dâhil edilmiştir. 1913'te önemli miktarda soğan üretilmiştir. Zira bu yılda ülkedeki toplam soğanın % 9,4'lük kısmını İzmit karşılamıştır. Sonraki yıllarda soğan üretimi tedricen azalmıştır. Nitekim 1914'te bir önceki yıla göre % 75, 1926'da ise 1914'e nispetle % 87 gerileme olmuştur.

İzmit'in 1926 verileri 1914 ile mukayese edildiğinde fasulye, bakla ve bezelyede üretimin arttığı, diğer ürünlerde ise azaldığı ortaya çıkmaktadır. 1926'da üretim artışı yaşanan ürünlerde ülke ortalamasının üzerine çıkmış diğerlerinde ise ortalamasının altında kalmıştır. Ayrıca 1926'da 1914'e göre ürünlerin hepsinin ülke ortalaması düşmüştür. Ürünlere ülke toplamı açısından bakıldığında ise sadece mercimek, bezelye ve patatete 1914'e göre artış olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 4: Sanayi Bitkisi Üretim Miktarı (İzmit/Ülke Toplamı/Ülke Ortalaması)

Yıllar	1909(Ton) ¹⁴	1913(Ton) ¹⁵	1914(Ton) ¹⁶	1926(Ton) ¹⁷
Pamuk	337/103.960/1.733	188/57.138/1.057	463/26.952/549	159/27.341/385
Keten	522/6.846/114	1.248/19.196/355	398/6.732/137	-
Susam	284/23.542/392	56/31.378/581	86/13.976/285	44/31.211/439
Tütün	2.129/31.237/521	2.830/41.692/772	2.395/35.819/731	700/48.024/676
Afyon	2/308/5	4/924/17	-	-

10 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 43.

11 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 100, 110.

12 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 174, 185.

13 1926 Senesi Zirâat... s. 10, 11, 16, 17, 20.

14 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 53.

15 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 120.

16 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 193.

17 1926 Senesi Zirâat... s. 10, 11.

Mevcut verilere göre İzmit'te sanayi bitkisi olarak en çok tütün, keten ve pamuk üretilmekteydi. Özellikle ilk sırada yer alan tütünün üretim miktarı, 1909, 1913 ve 1914 yılları için ülke toplamının ortalama % 6,7'lik önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Fakat 1926 yılına gelindiğinde üretim 1914'e göre % 70 azalmış ve ülke ortalamasının altına düşmüştür. İzmit'te pamuk, sanayi bitkisi üretiminde ilk sıralarda yer almasına rağmen ülkenin toplam üretiminin çok küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. İzmit'te, 1926'da 1914'e nispetle sanayi bitkisi üretimi azalmış olmakla birlikte ülke rekoltesinin yükseldiği anlaşılmaktadır.

Tablo 5: Meyve Üretim Miktarı (İzmit/Ülke Toplamı/Ülke Ortalaması)

Yıllar	1909(Ton) ¹⁸	1913(Ton) ¹⁹	1914(Ton) ²⁰
Kestane	703/4.068/68	1.232/7.052/131	1.225/10.665/217
Ceviz	968/22.233/371	1.046/24.952/462	499/45.740/933
Erik	398/23.159/386	569/16.292/302	383/22.971/468
Elma	1.042/36.120/602	513/31.575/584	311/52.786/1.077
Armut	417/26.295/438	423/23.850/441	233/37.877/772
İncir	241/84.558/1.409	117/89.837/1.663	98/67.140/1.370
Badem	1/4.120/69	4/4.051/75	4/5.238/106
Zeytin	1.894/98.894/1.648	3.474/166.452/3.082	2.459/89.702/1.830
Üzüm	26.051/1.124.698/18.744	6.427/1.172.584/21.714	1.557/1.543.579/31.501

İzmit'in meyve üretimi incelendiğinde 1909'da en yüksek üretimin üzüm, zeytin, elma, ceviz ve kestanede olduğu görülmektedir. 1913 ve 1914 yıllarında ise üretimde ilk iki sırayı üzüm ve zeytin alırken, elma yerini kestaneye bırakmıştır. Fakat İzmit'teki meyve üretimi açısından üçüncü sırada yer alan kestaneye, ülke üretim miktarının yaklaşık %15,4'lük kısmını oluşturduğu için büyük önem taşımaktadır. Öte yandan 1914 yılında zeytin üretimi, üzüm üretiminin bir önceki yıla göre % 75 azalması nedeniyle ilk sıraya yükselmiştir. 1926 yılına ait istatistik tablosunda meyveye ilişkin veriler yer almadığı için anılan yıllar ilgili herhangi bir değerlendirme yapılamamaktadır.

Tablo 6: Yaş Koza ve Bal Üretimi (İzmit/Ülke Toplamı/Ülke Ortalaması)

Yıllar	1909 (Ton) ²¹	1913 (Ton) ²²	1914 (Ton) ²³
Yaş Koza	2.777/15.478/258	999/8.387/155	627/4.578/93
Bal	34/6.401/107	50/4.144/76	51/3.974/80

18 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 61, 66, 67.

19 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 127, 133, 134.

20 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 205, 210, 211.

21 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 68, 70.

22 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 136, 139.

23 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 211, 213, 215.

İzmit'teki yaş koza üretimi 1909, 1913 ve 1914'te ülke ortalamasının oldukça üzerindedir. Bununla birlikte 1913 ve 1914 bilgileri 1909 ile karşılaştırıldığında, yaş koza üretiminin hem İzmit'te hem de ülkede önemli bir düşüş kaydettiği söylenebilir. İzmit'te 1913'te 1909'a göre % 64'lük ve 1914'te ise bir önceki yıla nazaran % 37'lik bir azalma vardır. İzmit'in bal üretimi ise ülke toplamı içinde çok az bir paya sahiptir.

Tablo 7: Hayvan Sayısı (İzmit/Ülke Toplamı/Ülke Ortalaması)

Yıllar	1909 ²⁴	1913 ²⁵	1914 ²⁶	1926 ²⁷
Sığır (İnek)	66.002/3.808.656/63.478	49.665/3.923.948/72.665	53.720/3.129.620/63.869	46.092/2.557.380/40.593
Öküz	50.327/2.332.894/38.881	42.364/2.261.801/41.885	44.817/1.899.757/38.771	60.248/2.479.637/39.359
Manda	21.958/763.319/12.721	34.751/862.429/15.971	34.466/581.746/11.872	28.106/547.533/8.691
Koyun	138.593/16.925.470/282.091	231.946/16.078.705/297.753	197.265/14.887.785/303.832	-
Keçi	93.421/13.448.012/224.133	128.839/14.028.276/259.783	122.138/12.472.400/254.538	-
At	17.157/855.128/14.252	18.835/894.985/16.573	18.222/625.927/12.773	12.025/438.919/6.966
Katır	3.654/131.503/2.191	1.315/104.926/1.942	511/80.081/1.634	959/37.319/592
Merkep	16.540/1.251.632/20.860	3.076/1.182.004/21.890	12.032/932.351/19.027	6.769/910.004/14.444
Deve	681/167.468/2.791	290/144.307/2.672	603/95.596/1.950	452/73.492/1.166

İzmit'te inek, öküz, katır, manda, deve ve merkep türü büyükbaş hayvan ile koyun, keçi ve tiftik keçisi gibi küçükbaş hayvan da beslenmekteydi. İlgili yılların listelerine göre, İzmit'te hayvan sayısı bakımından koyun, keçi ve sığır öne çıkmaktadır. Fakat 1926 yılında koyun ve keçi sayısı istatistiklere yansımadığından sayı itibariyle öküz, sığır ve manda öne çıkmıştır. Koyun sayısında 1913'te bir önceki yıla göre %67'lik bir artış gerçekleşmiştir. 1926'da 1914'e nazaran sığır, öküz, manda ve at sayısı azalmış; buna mukabil katır, merkep ve deve sayısı artmıştır. Diğer yandan 1926'da merkep ve deve sayısı ülke ortalamasının altında, diğerleri üzerinde yer almıştır. Hayvan sayılarına ülke toplamı açısından bakıldığında 1926'da, 1914'e göre öküz hariç diğer hayvan sayıları azalmıştır. Hiç şüphesiz bu durum Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele ile doğrudan ilişkilidir.

Tablo 8: Hayvansal Ürün Üretim Miktarı (İzmit/Ülke Toplamı/Ülke Ortalaması)

Yıllar	1909 ²⁸	1913 ²⁹	1914 ³⁰
Kıl(Ton)	70/4.845/81	67/11.580/93	57/4.089/83
Yün(Ton)	115/23.437/391	-	142/16.735/341
Süt(Ton)	16.270/1.140.015/19.000	12.843/1.178.910/21.831	22.266/1.014.623/20.706
Yumurta (Adet)	4.250/857.949/14.299	-	34.979/767.532/15.663
Deri (Adet)	93/4.441/74	-	32.700/3.496.842/71.363

24 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 74, 75.

25 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 141, 143.

26 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 219, 220, 221.

27 1926 Senesi Zirâat... s. 24, 25.

28 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 71, 77.

29 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 145.

30 Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri...s. 217, 223.

İzmit'te hayvansal ürün miktarı itibariyle süt öne çıkmaktadır. İzmit, süt üretiminde 1909 ve 1913 yıllarında ülke ortalamasının altında, 1914 yılında ise %2'lik bir payla ülke ortalamasının üzerinde yer almıştır. 1909'da yumurta üretiminde ülke ortalamasının gerisinde kalınmıştır. Bununla beraber 1914'te yumurta üretiminde 7 kat artış sağlanmış ve ülke toplamı içinde pay %4'e çıkmış, böylelikle ortalamanın üzerinde üretim gerçekleşmiştir. Deri üretiminde 1914'te ülke ortalamasının altında kalınmasına rağmen önceki yıllara oranla büyük artış sağlanmıştır. Söz konusu yıllara ilişkin veriler İzmit'in kıl ve yün üretiminde ülke ortalamasının gerisinde olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, 1926 yılı zirai istatistik verileri 1909, 1913 ve 1914 verileri ile karşılaştırıldığında ülke genelinde buğday, arpa, yulaf, çavdar, kaplıca, darı, mısır, burçak ve pirinç üretimi azalmıştır. İzmit'te ise arpa ve burçak üretimi artmış diğer kalemler ülke genelindeki azalmaya paralel bir seyir izlemiştir. Ayrıca 1909, 1913 ve 1914'e göre 1926'da nohut, fasulye, bakla, soğan ve sarımsak üretimi gerilemiş, bezelye, patates ve mercimek üretimi ise artmıştır. İzmit'e ilişkin 1926 listeleri 1909, 1913 ve 1914 ile kıyaslandığında fasulye, bakla ve bezelye üretiminin arttığı, diğerlerinin üretim miktarlarının düştüğü anlaşılmaktadır. Sanayi bitkilerine ülke rekoru bağlamında bakıldığında 1909, 1913 ve 1914'e nazaran 1926'da pamuk, susam ve tütünün üretim miktarının arttığı görülmektedir. İzmit'te ise adı geçen ürünlerin hepsinin üretim miktarı gerilemiştir. Hayvan varlığı itibariyle 1926 yılında 1909, 1913 ve 1914'e nispetle öküz sayısı hem İzmit'te hem de ülkede yükselmiştir. İzmit'teki katır sayısında da bir artış söz konusudur. Öte yandan sığır, manda, at, katır, merkep ve deve sayısı hem ülke genelinde hem de İzmit'te azalmıştır. Hâsılı bütün bu veriler İzmit'in, tarımsal ürün üretim miktarı bakımından ülke ekonomisinde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

KAYNAKLAR

- Ahmed Refik, "Fatih Zamanında Kocaeli", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Nr: 1-78, 1340.
- Çam, Yusuf, *Milli Mücadele'de İzmit Sancağı*, Kocaeli 2014.
- Demiryürek, Halim, "Maârif Salnamelerine Göre İzmit Sancağında Eğitim-Öğretim:1898-1904", *Uluslararası Gazi Akça Kocave Kocaeli Tarihi Sempozyumunu Bildirileri*, C. 3, Kocaeli 2015.
- Demiryürek, Halim, *Ertuğrul Sancağı (1900-1918)*, İstanbul 2015.
- Güran, Tevfik, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri (1909-1913-1914)*, C. 3, Ankara 1997.
- Kubbealtı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2008.
- Şemseddin Sami, *Kamusu'l-Alam, İstanbul 1307*.
- Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985.
- Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul 1323.
- 1926 Senesi Zirâat İstatistikleri*, Zirâat Vekâleti İstatistik Müdüriyeti, İstanbul (tarihsiz).